

Рысбекова Ш.С., Рысбекова Г.Е.

**XIX ғасырдың II жартысы мен
XX ғасырдың алғашқы ширегін-
дегі Қазақстандағы білім беру
бағытының тарихы**

Бұл мақалада XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстан жеріндегі білім беру бағытының тарихы айтылған. Осы уақыт аралығында Қазақстан жерінде ислам бағытында дәріс берген және таратқан білім ордалары туралы деректер бар. Орыс миссионерлерімен бірге жергілікті жаңаша бағыттағы медреселердің оқу-ағарту Жадидтік (жаңа әдіс) бағытының пайда болып даму тарихындағы сол кезеңдегі заман талабы мен жұртшылық көңілінен орын алған. Ресей үкіметінің исламға көзқарас эволюциясында 1905 жылғы 17 қазан Манифесінен кейінгі кезең ерекше орын алады. Дін бостандығы Қазақстанда мешіт-медреселерді көбірек ашуға, мұсылмандық әдет-ғұрыптардың көбірек қанат жаюына ықпал етті деуге болады. Қазақстан өңірінде отаршыл жүйенің әрекеттері, мұсылман дінінің өкілдері, азаттық күресі басшыларына жасалған қуғын-сүргін наразылыққа ұласып, исламның қоғамдағы рөлін тіпті күшейтіп жіберді және ислам ұлт-азаттық күрес туына айналды деп айта аламыз.

Түйін сөздер: миссионерлік, халық-ағарту, ислам, кадими, жадид.

Risbekova Sh.S., Risbekova G.E.

**The History of Educational
Direction in the Republic of
Kazakhstan at Half of XIX
Century and at the Beginning of
XX Century**

The article is devoted to the history of the development of education in Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries, the place and role of Jadidism in the formation of a new worldview among the Turkic peoples, the causes of the emergence of new-method teaching, and it was analyzed the activities of Muslim communities and their development. The purpose of the study was to identify important trends in the development of the education system in the late 19th and early 20th centuries.

A tendency has been established within the framework of the educational reform of the late XIX – early XX centuries: the implementation of the policy of tsarism in creating schools for the education of children. After the Manifesto of October 17, 1905, with the adoption of freedom of worship, speech, etc., began the opening of schools – madrasahs at mosques. Freedom of religion in Kazakhstan in connection with the opening of sets of madrasahs at mosques led to the flourishing of Muslim customs. Persecution against the leaders of the liberation movement, and the very activity of the colonial system in Kazakhstan turned into discontent, and led to the strengthening of the role of Islam in society; Islam became the flag of the national liberation struggle.

Key words: missionary work, public education, Islam, kadimi, jadidism.

Рысбекова Ш.С. Рысбекова Г.Е.

**История развития образования
в Казахстане во II половине
XIX – начале XX веков**

В статье рассматриваются история развития образования в Казахстане в конце XIX – начале XX вв., место и роль джадидизма в формировании нового мировоззрения у тюркских народов, причины возникновения новометодного обучения, а также проанализирована деятельность мусульманских сообществ и их развитие. Цель исследования – выявление важных течений развития системы образования в конце 19 – начале 20 веков. Установлена тенденция в рамках реформы просвещения конца XIX – начала XX вв.: проведение политики царизма при создании школ для обучения детей. После Манифеста 17 октября 1905 года с принятием свободы совести, слова и др. начинается открытие школ – медресе при мечетях. Свобода религии в Казахстане в связи с открытием множеств медресе при мечетях привела к процветанию мусульманских обычаев. Репрессии против руководителей освободительного движения, и сама деятельность колониальной системы в Казахстане переросли в недовольство, что привело к усилению роли ислама в обществе; ислам превратился в флаг национально-освободительной борьбы.

Ключевые слова: миссионерство, народное образование, ислам, кадими, джадидизм.

**ХІХ ҒАСЫРДЫҢ
ІІ ЖАРТЫСЫ МЕН
XX ҒАСЫРДЫҢ
АЛҒАШҚЫ
ШИРЕГІНДЕГІ
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
БІЛІМ БЕРУ
БАҒЫТЫНЫҢ ТАРИХЫ**

Кіріспе

Қазақстанның қоғам дамуының барысында ұлттық тарих, мәдениет, дін, рухани құндылықтар бағытына қайта көз жіберіп, өшкенімізді тірілтіп, өткенімізді білуге және оны бүгінгі көзқарас тұрғысынан түсінуге жұртшылық ынтасы күн сайын арта түсуде. Себебі, ұлттық тарихта бірқатар көкейтесті мәселелер қайта қаралып, ғылыми негізде зерделеніп, дұрыс бағаға ие болуда. Оның көзге түсетін тұстарының бірі – ислам дінінің қазақ жеріндегі мың жылдан астам тарихының кезеңдері.

Дін соның ішінде ислам діні адамзаттың қазіргі дамуына орасан зор үлес қосқан рухани құндылық екені белгілі. Осы тұрғыдан келгенде қазақ жерінде исламның тарауы мен дамуы ұлттық тарихта айрықша қызықты және мағынасын жоймағанын бүгінгі уақыт оған дәлел. Ислам білімінің қазақ жұртшылығы арасына тарауына қандай себептер болды, діни қауымдастықтар қалай құрылды, жалпы қазақ жеріндегі исламның қандай ерекшеліктері бар деген мәселелер жалпы қоғамдық сананы елеңдетеді. Осы тұрғыда біз өз мақаламызда XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстан жерінде ислам бағытында дәріс берген және таратқан білім ордалары туралы сөз қозғамақпыз. Қазақтың сан ғасырлық педагогика тарихы, тәлім-тәрбиелік мұрасы, оны насихаттаған, дамытқан зиялы азаматтарының аты аталмады. Қазақ халқының ертедегі дәуірін былай қойғанда, өлкедегі оқу-ағарту саласының «ақтаңдақ» беттеріндегі Ы. Алтынсариннің және жадидшілдердің қажырлы күрестері әлі де тарих, педагогика беттерінде қарастырылып, зерттелуге тиісті деп есептейміз.

Зерттеудің нысанасы. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстан жерінде ислам бағытында дәріс берген және таратқан білім ордаларындағы білім беру жүйелері.

Зерттеудің мақсаты. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстан жеріндегі оқу-ағартудағы Ы. Алтынсариннің, орыс миссионерлерінің, жадидшілдердің бағыты мен күрес жолдарының ерекшеліктерін көрсету.

Зерттеу міндеттері:

- XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстан жеріндегі орыс миссионерлерінің оқу-ағарту бағыттарындағы жарық көрген еңбектері;

- Ы. Алтынсарин мен XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы мұсылмандық білім беру жүйесі және білім беру мазмұны.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Теориялық әдістер: педагогикалық құбылыстар мен оқиғаларды тарихи талдау әдісі, ҚР жоғары білім беру саласындағы нормативтік құжаттарды талдау, зерттеліп отырған мәселенің себеп-салдарын талдау әдісі.

Әдебиеттер шолу

XIX ғасырдың II жартысындағы орыс миссионерлерінің қазақ даласындағы саясаты.

Бұл кезең көшпелі шаруашылық дәстүрі басым халқы Ресейдің отарлық езгісі салдарынан әлеуметтік-экономикалық тәуелділікте еді. Қазақстан өнеркәсібі өркендемеген, патшалық Ресейдің шикізат базасына айналған еді. Халық-ағарту саласы да өлкені отарлаудың бір бөлшегі ретінде патша өкіметі назарынан тыс қалған жоқ. Ресей ағарту министрлігі 1870 жылы «Ресейді мекендеп жатқан бұратана халықтар үшін білім берудің талаптары» атты заңды қабылданады. Заңның негізгі мақсаты – Қазақстанда орыс-қазақ, аралас мектептерін ашу, қазақ балаларын орысша сауаттандыру, одан қала берсе шоқындыру еді. Ресей империясы қазақ даласын толықтай жаулап алғаннан кейін, отар аймақты өркениетті елдерге тән ағартушылық, ізгілік, халқына білім беріп, оның қоғамдық-саяси санасы мен мәдениетін көтеру емес, қайта оларды өзінің қасиетті ана тілінен, ғасырлар бойы ұстанған дінінен, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерінен айырып, рухани жағынан құлдықта, мәңгүрттік болмыста ұстау сияқты мақсаттарды көздеді. Қазақ халқын шоқындыру патша шенеуніктері мен шіркеу миссионерлерінің негізгі міндетіне айналды. Патша өкіметінің жергілікті халықтарды «сауаттандыру ісінде», әкімшілік органдарға ең жақын, жанашыр көмекшілері православтық шіркеу мен оның миссионерлері болды. Қазақстан аумағын, орыстандыру мен шоқындыру мәселесі төңірегінде, орыс ғалым-миссионерлері Н.П. Остроумов, С. Граменецкий, А.Е. Алекторов, Н.И. Ильминский және алғашқы генерал-губернатор К.П. Кауфман [1.14] еңбек-

терін жатқызуға болады. К.П. Кауфман өз еңбегінде «мектептер мен медреселердің ағарту ісі заман талабына сай болмағандықтан, заңды үрдіс негізінде өзінен-өзі ыдырайды» деп түсініп, «өзге халықтарды қорқынышқа бөлемей, аралас орыс-түзем мектептер империя мүддесін өз дәрежесінде орындайды» деген ойға келеді. Ал, Н.П. Остроумов мұсылмандық мектептер мен медреселер тарихына байланысты бірқатар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бұл еңбектерінде, ол мұсылман оқу орындарының дамуына тосқауыл қою жолдарын қарастырған. Себебі, мұсылмандық оқу орындар өлкенің орыстандырылуы мен шоқындырылуына кедергі болған еді. Оның пікірінше орыстандыру саясатының бірден-бір жолы ретінде «қазақтар мен орыстарды біртұтас саяси-мемлекеттік құрылымға біріктірудегі негізгі буын оқу-ағарту саласы» – деп, пайымдады. Түркістан өлкесінде миссионерлік әрекетімен көзге түскен, православиелік шіркеудің ең белсенді миссионерлерінің бірі, Н.И. Ильминский 1860 жылы «Қазақтар мұсылман емес, олар шамандар. Сол себептен оларды христиан дініне кіргізу оңай болады» [2. 90-91] – деп, орталық үкіметке баяндаған болатын. 1886 жылы орыстық білім беру саласының дамуына үлкен үлес қосушы ретінде, патша әкімшілігі тарапынан құрметтелген Н.П. Остроумов, православ миссионерлері бірлігінің жиырма жылдығына арналған «Көшпелі халықтар христиан діні мен мәдениетін қабылдауды қалай ма?» атты жиында, миссионерлердің негізгі назарын қазақ даласы мен Түркістан аймағына аударып: «Ресейге бағынатын азиялық көшпенділердің адамдық және мәдени тұрғыдан жетілуі және православтық орыс халқымен бірігуі үшін, христиандықты қабылдаудан басқа жолы жоқ. Егер азиялық көшпенділер христиан дінін қабылдамайтын болса, мұсылмандықты қабылдап, еліміздің дамуын тежейді, саяси үстемдік пен тұтастыққа қатер төндіреді» [3. 15-17] – деп, қорытындылады. Отарлық билік жүйесі оңтүстік өңірді жаулап алған күнінен бастап-ақ, жергілікті халықты өздерінің исламдық діни сенімдерінен ажыратып, христиан дінінің православтық ағымына сыйындыру бағытын ұстанды. Сол уақыттардағы Түркістан өлкесіндегі әлеуметтік-қоғамдық жағдайды қарастыра отырып, Ресейдің Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі көздеген мүддесін, академик А.Н. Кононов өзінің «Ресейдегі түркі тілдерін үйрену тарихы» атты еңбегінде: «Ресей империясы оңтүстік аймақты саяси экономикалық тәуелділік бастамасын ең алдымен, сол жер-

дегі тұрып жатқан халықтарды православтық идеология тұрғысынан бағындыру қолға алынды. Бұл мақсатты іске асыруды православ миссионерлеріне тапсырылды, олар тиісті дайындық курсынан өтіп, жергілікті халықтың тілін, әдет-ғұрпын, мінез-құлық ерекшеліктерін меңгерулері арқылы өздеріне болашақ ізін жалғастырушыларды дайындау көзделді» [4. 90] – деп, ашық көрсетеді.

Миссионерлер мұсылмандықтың орнына христиан дінін, оның әдет-ғұрпын барынша уағыздап, халықты шоқындыруға тырысты. Олардың ісін жергілікті әкімшілік басшылары қызу қолдап отырды. Мысалы, Торғай генерал губернаторы Барабаш өз мерейтойында өзіне бағынышты жергілікті қазақ жұртына православиелік дінін таратып үлгермегенін өкінішпен айтқан.

Басқа ұлтты бөтен дінге үгіттеу, насихаттау үшін ең алдымен тіл мен алфавит қажет. Қазақ жерінде орыс кириллица әрпінің енгізілуі дінмен байланысты дүниеге келген. Себебі, мұсылмандарды араб әрпінен айырмай, ислам дінінен айыру мүмкін емес екенін миссионерлер жақсы түсінді деп ойлаймыз.

Орыс мәдениеті мен дінін қабылдаушы мұсылмандарды үркітіп алмас үшін орыс графикасын біртіндеп енгізу қажеттігін сезінген Н.И. Ильминский қысқа мерзім ішінде діннен безген, туған тарихынан, мәдениетінен қол үзген мұсылмандар бірте-бірте орыс әрпінде қалып қояды деген ойда болған. Бұл миссионерлік саясаттың ішкі астарын дәл сезген ұлағатты ағартушы Ы. Алтынсарин екі түрлі саясатты ұстауға мәжбүр болды. Ол өзінің ағартушылық идеясын іске асыру үшін қолында саяси билігі бар, әрі патша үкіметінің ресми өкілі Н.И. Ильминскийдің сырын сезе тұра, дипломатиялық жолмен оны пайдалануға тырысты. Ы. Алтынсариннің осы кезеңдегі жағдайын М. Әуезов: «...Ол екі жақтың – шіркеу мен мұсылмандықтың қысымына түсті. Мұсылмандардың ойынша, «ол қазақ балаларын шоқындыруда», – деп жала жапты, ал Ильминский сенімі жағынан таза христианин-миссионер оған арнайы көмектесіп, ашылған мектептер арқылы қазақтарды орыстандыру идеясын іске асыруды ойлады», – деп түсіндіреді. Ы. Алтынсариннің мұрасын зерттеушілер арасында «Ыбырай орыс алфавитінің қазақ тілінде негізін салушы» деген пікірлер де бар. Осыған орай, мына деректі келтірейік. Мысалы, Батыс-Сібір генерал-губернаторының 1876 жылы Ішкі істер министрлігіне жазған жолдамасында: «Торғай облысының

халық мектебінің инспекторы Ы. Алтынсарин орыс алфавитіне негізделген, қазақтардың халық өлеңінің тексін маған тапсырды... Біз орыс алфавитімен қазақ грамматикасын жасауымыз керек. Ол Н.И. Ильминскийге тапсырылды» – делінген. Бұдан біз, қазақтар үшін орыс алфавитін жасаушы автор И. Ильминский екендігін, ал Ы. Алтынсарин шығармаларын ресми түрде қатаң талап етуімен орыс алфавиті негізінде жазса, екіншіден, ескі оқуға қарағанда орыс оқуының прогрессивті жағының болуы да себепші болды. Ал, Н.И. Ильминскийдің орыс алфавитін Ы. Алтынсариннің атымен насихаттаудағы мақсаты ғасырлар бойы ислам діні жайлаған қазақ даласына сол елдің оқыған зиялы азаматының атын жамылу арқылы орыстандыру саясатын іске асыру оңай еді. Ресейдің ұстаған саясаты анық байқалды және олар бұл істе өз гендеріне жетті.

Нәтижелер мен талқылау

XIX ғасырдың II жартысында Қазақстан территориясындағы оқу-ағарту бағыттары.

XIX ғасырдың II жартысында Қазақстан территориясында оқу орындарының 3 түрі болды: 1. Мектеп-медресе. 2. Аралас мектептер. 3. Таза орыс мектептері.

Мектеп-медресе екі бағытқа бөлінді: Кадим оқуы, Жадидтік (жаңа әдіс) оқуы.

Аралас мектептерге: Болыстық мектептер, ауылдық мектептер, орыс-қазақ мектептері, училищелер (ер, қыз балалар), гимназиялар (ер, қыз балалар).

Таза орыс мектептеріне: Діни приходтық мектеп, орыс мектептері, училищелер, гимназиялар, коммерциялық училищелер болды.

Ескі кадими мешіт-медреселер Түркістанда, Сайрам, Шымкент, Әулие-Ата, Ақмешіт, Мерке, Семей, Ақмола, Қарқаралы т.б. аймақтық жерлерде ашылған. «Мешіт-медресе» – деп, қосарлап атап отырғанымыз, мешіт тек намаз оқитын жер ғана емес, балаларды оқытатын медресе үйі болған. Мешіт-медреселер сонымен бірге, Оңтүстік Қазақстан облысы, Алғабас ауданындағы Айқожа «Ақтас», Сырдария өңіріндегі Сейтахметтің «Қарасофы» мешіт-медреселері болғаны мәлім. Ол жерде молдалар ұстаздық қызмет атқарған. Медресеге қажетті оқу құрал-жабдықтары мен қаражаттар жергілікті халықтан жиналған. Медресе шәкірттері бір жылда төрт немесе алты ай оқыған. Оқу мерізімі төрт жылға созылып, оған жеті жастан бастап балалар қабылданған. Шәкірттер сауат ашу жо-

лын 28 араб әрпінің жазылуы мен оқылуын сөз арқылы жаттаудан бастаған. Әрбір сөйлем әртүрлі діни дұға мен кез келген мұсылман білуге тиісті діни шарттардан құралады. Мұндағы басты оқулық киелі кітап «Құран» болды. Ал, кейінгі оқытылатын оқу пәндерін үш топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топқа: Улум-ул-арабия-араб филологиясы. Ол таджив-фонетика, наху-синтаксис, аруз-просодия – өлең буындарының өзара сәйкестігі туралы ілім. Екінші топқа: Улум-уш-шария-шариат мұсылмандық діни құқықтық, заңға кіріспе, мұрагерлік құқықтық, аңыз, құранды түсіндіру ережелері жатады. Үшінші топқа: Улум-ул-хикмия – эстетикалық және философиялық ғылымдар кірген. Олар логика, метафизика, эстетикалық білім, астрономия пәндері. «Шариат-ул-иман» басты оқулық болып есептелген. Бұл оқулық адам ақыл-ойының барлық талап-тілектеріне жауап бере алатын ғылым жолы деп саналды. Медресені бітіруші шәкірттер емтихан тапсырып, бітіру куәлік беріліп отырған. Кадими оқу медресенің пайдасы сол сауат ашумен қатар, имандылыққа, адамгершілікке тәрбиелеуде Фердауси, низами, Науаи, Физули және т.б. шығармаларын да оқып танысқан.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде жадидтік оқу орындарының пайда болу себебі, біріншіден, ескі кадими әдісінің заман талабын толық қанағаттандыра алмауы; екіншіден, орыстандыру саясатына қарсы түркі тілдес халықтардың өзін-өзі сақтап қалу жолындағы қажырлы күресінен туған еді.

Жадидшілердің мақсаты ескі кадими мектеп медреселерін Еуропа педагогикасының ғылыми-әдістемелік жетістіктері негізінде қайта құру, медреседе діни сабақтармен бірге өмірге қажетті дүниетану ғылымдардың негізін оқыту, үздіксіз дамып келе жатқан ғылыми-техникалық жаңалықтар, сауда-саттық, экономикалық кәсіптерді меңгеруге баулуды көздеді. Жадидтік оқу орындарында біркелкі оқу жоспары мен бағдарлама бойынша мұсылман мектептерін бір ізге түсіру, арифметика, жағрафия, жаратылыстану, тарих т.б. пәндер енгізіліп, шәкірттерге сапалы білім беру жолдары қарастырылды. Қазақстанда кеңінен етек жая бастаған жадидтік мектеп-медреселердің ішіндегі ірілері «Ғалия», «Мамания», «Расуле», «Ақтас» т.б. болды. Мұнда жоғарыда аталған оқулықтармен бірге араб тілі, түркі тілі, қазақ тілі, орыс тілі, дін, тарих, жағрафия, зоология т.б. пәндерден ғылыми-түсінік беретін кітаптар пайдаланылады. Патша үкіметі бұл мектептердің өркен жаюына

көптеген қысымшылықтар жасап келді. Олар өз тыңшыларын жіберіп нақты мәліметтер жинап, түрлі кедергілер қойып отырды. Мысалы, патша үкіметінің 1911 жылы мектеп-медреселер туралы есебі бойынша Қазақстанда 84 медресе бар, онда 28814 шәкірттер тәрбиеленіп, 130 ұстаз қызмет атқарады, 1446-сы тек бастауыш сауат ашу мектептерінің түлектері, – деп ақпарат берілген.

Патша үкіметі қалай болғанда да «мұсылмандар еуропалық өркениетке тек орыстанып барып, жете алады» деген пікірде болды. Жадидшілдер бұл пікірге қарсы шығып, ұлттық болмысын сақтай отырып, өркениетті елдер қатарына жете алатындығын дәлелдеуге тырысты [5. 13]. Яғни отарлық езгідегі түрік тілдес мұсылман халықтарының ерікті, өркениетті болуын, басқа азат халықтармен тең тұруын қалады және олардың қызметі үш бағыттан тұрған: жаңа оқу әдісіндегі жадидтік мектептер ашу арқылы ұлттық рух пен сана-сезімді көтеру; дарынды, жігерлі жастарды шетелдерде оқыту, қайырымдылық қорларын құру және ұлттық басылымдар шығару арқылы мықты саяси партия құруға әзірлеу. Жадидшіл ілімнің негізін Маржан қаласында дүниеге келген Шаһабуддин Бағауиддинұлы қалайды [6. 20].

XX ғасырдың басында Мүнәууар қаридың әрекетін Абдулла Ауляни, Убайдолла Қожаев, Кәмилбек және Кәрімбек Нәрбековтер, Тасболат Нарботабеков және тағы басқа да жадидтер қолдайды. Олар 1909 жылы тамызда Сырдария облысындағы материалдық және рухани көмекке мұқтаж мұсылмандарға қаржылай көмек көрсету мақсатында Ташкент қаласында «Көмек» мұсылмандар қоғамын құрып, сол жылы өз Жарғысын бекітеді. Жарғы бойынша қоғам Сырдария облысында өз бөлімшелерін ашады. Қоғамның құрылтайшыларына Ташқожа Тұяқбаев, низан-Қары Молда Хусайнов, Молда Абдулла Авлянов, Мүнәууар қары Абдурашидханов, Баширулла және Асадулла Ходжаевтар кіреді [7. 124]. Осы аталған жадидшілердің бастамасымен XX ғасырдың басында Сырдария облысында жаңа әдісті мектептер көптеп ашыла бастайды. Олардың арасында Әулиеата қаласында «Шамсие» мектебі, Қазалы қаласында «Хусаинов» татар мектебі, Перовскі қаласында ашылған «Шаги Ахмет Валиуллинов» атты жаңа әдісті мектеп және тағы басқа мектептер мұсылмандардың балаларына білім берген. Ал жалпы Сырдария облысында білім берген жадидшіл мектептердің санына келетін болсақ, 1914 жылға дейін 16 жаңа әдісті мектеп жұмыс істеп, онда 1650 шәкірт білім алған. Атап көрсетсек, Әулиеата

қаласында 2 жаңа әдісті мектеп, Перовскіде 3 мектеп, Қазалы қаласында 3 мектеп, Шымкент қаласында 2 мектеп, Түркістан қаласында 1 жаңа әдісті мектеп болған. Ал қалған мектептер көшпелі жағдайда қызмет атқарған. Жәдидтік мектептердің түрік халықтарының азаттығы жолында қандай ағартушылық рөл атқарғандығын Түркістан өлкелік оқу орындары басқармасында жіберілген мәліметтегі «мемлекет үшін мұсылман мектептерінің автономиялығы қауіпті болып табылады» – деген мазмұндағы пікірден тануға болады [8.18].

Ресей отаршыл саясат қысымшылдығынан қадими және жадидтік бағыттағы оқу орындары ығыстырылып, XIX ғасырдың II жартысынан бастап Қазақстан жерінде бірте-бірте болыстық, ауылдық, орыс-қазақ мектептері, училище, гимназиялар қаптап жұмыс істей бастады. Бұл бағытта орыс миссионерлері мектептерге арналған оқулықтар жазып шығарды. Ресей миссионерлері жергілікті халық орыс тілінде оқи, жаза және есептей алса жеткілікті деп есептеді. Қазақстан жеріндегі орыс-қазақ мектептерінің тарихын қарастыра келе, алғашқы оқулықтар мен оқу жоспарлары екі түрлі жүйеде жасалды деген қорытындыға келуге болады [9.45]. 1. Орыс-қазақ мектептеріне арналып жазылған орыс тілі пәнінің оқулықтары. Мұндай оқулықтар қазақ тілінің ерекшелігін ескеріп, соған бейімделіп жазумен бірге, қазақ тілінің грамматикасы жөнінде оқушыларға аздаған ұғымдар да беріп отырған.

Орыс-қазақ мектептеріне арналып жазылған қазақ әдебиеті хрестоматиялары мен грамматикасының оқулықтары. Бұл оқулықтар орыс алфавитіне негізделіп қазақ тілінде жарық көрген оқулықтар.

Ең алғаш қазақ балаларына арналып жазылған Н.И. Ильминскийдің «Самоучитель русской грамоты для киргизов» деп аталатын оқулығы 1861 жылы Қазан қаласында басылып шығарылған. «Самоучитель» орыс және қазақ бөлімінен тұрды. Қазан төңкерісіне дейін қазақ балаларына арналған оқулықтар осындай екі тілде құрастырылып отырды. Ильминскийдің бұл оқулығы қазақ балаларының өз ана тілінде сауатын ашуға көмектесетін алғашқы оқу құралы болды, оның құндылығы да осында болды. Қазақ мектептеріне арналған орыс тілі оқулықтары ішінде 1879 жылы Орынборда басылып шығарылған Ы. Алтынсариннің «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» атты еңбегінің алатын орны ерекше.

Орыс-қазақ мектептерінде бұдан басқа кең қолданылған орыс тілді оқулықтар С.Г. Ячник-

тің «Первая книга после азбуки для детей туземцев туркестанского края с переводом слов на киргизский и сартовский языки», А.Е. Алекторовтың «К мудрости ступенька», А.В. Васильевтің «Букварь для киргизов», «Жазуга уйрентин кнеге» т.б. миссионер авторларының шығарған оқулықтары. Оқулықтардың ішінде орыс-қазақ мектептерінде аса тиімді және ұзақ пайдаланылған кітап Ы. Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» болды. Оқулық өзінің тарихи міндетін ойдағыдай атқарды. Қазақ жастарының бірнеше буыны осы оқулықпен білім және тәрбие алып шықты.

Ресей империясының Қазақ даласында ашқан орыс-қазақ мектептерінің бір-бірінен айырмашылығы болмады. Олардың бағдарламалары мен оқулықтары ортақ болды. Мысалы, алғашқы пайда болған мектептердің білім мазмұнына тоқталып өтелік. 1844 жылы 14 шілдедегі Ереже бойынша Орынбор шекара комиссиясы жанынан мектеп ашылған. Онда мына пәндер: 1 сыныптың алғашқы жылы орыс және татар әліппесі, екі тілде жазу, сызу, оқу. Екінші жарты жылдықта иманшартпен әптиекпен (құранның 1 бөлімін) танысу.

2 сыныптың бірінші жарты жылында, ислам дінінің алғашқы қағидаларын; орыс және татар тілі грамматикасының алғашқы қарапайым ережелері және екінші жарты жылында, осы екі тілде жазу, арифметиканың алғашқы төрт амалы, есеп шығару, шот қағу. 3 сыныпта бірінші жарты жылында, құранның алғашқы түсініктер беруді одан әрі жалғастыру; орыс тілі мен татар тілінің грамматикасын аяқтау, арифметиканы бітіру, іс қағаздарды жазып үйрену. 4 сыныпта тәрбиеленушілер бір жыл оқиды, жеңіл шығармалар жазу, күнделікті іс қағаздар жазу, құқықты оқу. Бұл мектептің бағдарламасының негізі тек орыс тілі мен татар тілінде білім алу қарастырылған, ал қазақ тілінде білім алу тек бас кезінде ғана қарастырылып, кейін ол керексіз болып қалып отырған. Жалпы Ресей үкіметінің Қазақстан жеріне қоныстандыру саясатын үш үлкен кезеңмен жүргізгендігін айтуға болады. Біріншісі, ерікті қоныстанушылар (XVI-XVII ғғ.); екінші кезең, әскери-әкімшілік қоныс аудару (XVIII ғ. – ортасы мен XIX ғ.); үшінші кезең, шаруалардың қоныстануы (XIX ғ. 60 жылдан – XX ғ.) [12.7]. Бұл Ресей үкіметінің Қазақстан жерінде оқу-ағарту саласын өз деңгейінде жүргізулеріне және орыс мектептерінің көптеп ашылуына жағдай жасалынды.

Орыс-қазақ мектептеріне жергілікті халық өз балаларын кәпір болып кетеді деген оймен оқуға

бермейтін. Сондықтан да, бұл мектептерге қазақ балаларын тарту үшін оқу кестесіне мұсылман діні енгізіліп, сабақты молдалар жүргізулері тиіс болды. Бірақ архив құжаттарында молдалардың берген дәрістері жөнінде бірде бір ақпарат жоқ. Оқу бағдарламаларында «Отантану», «Елтану» деген сабақтар Ресейдің мемлекеттік мәртебесін көтеретін, мақтайтын оқулықтар жүргізілгені туралы ақпарат бар.

Қорытынды

XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстандағы білім беру бағытының тарихына талдау жасай отырып, Ресей үкіметінің Қазақстанда жүргізген оқу-ағарту саласындағы реформасы тек қазақ балаларына білім беріп қана қоймай, сонымен бірге, шоқындыру саясатын ұстанғандағы байқалады. Бірақ, бұл бағытқа жергілікті халық көп жағдайда қарсылық білдіріп отырды. Осының арқасында, біздің жерге жеткен жәдитшілдер жергілікті

халықтың ұлттық болмысын сақтай отырып, өркениетті елдер қатарына жете алатындығын дәлелдеді.

Қорыта келе, Қазақстан аймағындағы XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі білім беру бағытының әртүрлігі бір жағынан болса, екінші жағынан Ресей империясының отаршылдық саясаты арқасында пайда болған білім бағытының негізі тек империя үшін қызмет жасағанын көрсетеді. Бірақта, Ресей үкіметінің исламға көзқарас эволюциясында 1905 жылғы 17 қазан Манифесінен кейінгі кезең ерекше орын алады. Дін бостандығы Қазақстанда мешіт-медреселерді көбірек ашуға, мұсылмандық әдет-ғұрыптардың көбірек қанат жаюына ықпал етті деуге болады. Қазақстан өңірінде отаршыл жүйенің әрекеттері, мұсылман дінінің өкілдері, азаттық күресі басшыларына жасалған қуғын-сүргін, наразылыққа ұласып, исламның қоғамдағы рөлін тіпті күшейтіп жіберді және ислам ұлт-азаттық күрес туына айналды деп айта аламыз.

Әдебиеттер

- 1 Батырханов Г.К. Ресейдің Қазақстанда жүргізген миссионерлік саясаты // тар. ғыл. канд. ғыл. дисс. автореф. – Алматы, 1997. – 25 б.
- 2 Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках // Сб. документов и материалов / сост. Ф.Н. Киреев, В.Я. Басин, Т.Ж. Шоинбаев, К.Ж. Жунисбаев, В.С. Мусаева). – Алматы: Наука, 1964. – 575 с.
- 3 Қазақстан тарихы. – 3 том. – Алматы, 2002. – 766 б.
- 4 Асфендияров С. История Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 304 с.
- 5 Бекмаханов Е. Присоединение Казахстана к России. – М., 1957. – 381 с.
- 6 Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Құраст. Грибанова Е.М., Смагулова С.О. – Алматы: Алаш, 2004. – 552 б.
- 7 Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 214 с.
- 8 Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в к. XIX-XX вв.). – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 322 с.
- 9 Кабульдинов З.Е. Казахи внутренних губерний России во второй половине XVIII – начало XX веков (историко-демографический аспект). – Павлодар: Эко, 2002. – 295 с.
- 10 Белавин К. Оренбургский Неплюевский кадетский корпус // Оренбург: географостатистический очерк. – Оренбург, 1891. – 126 с.
- 11 Мирсаитова С.Г. Народное образование на Южном Урале в первой половине XIX в.: В 2-х ч. – Екатеринбург: Уралнаука, 2000. – 195 с.
- 12 Краснобаева Н.Л. Население Казахстана в конце XIX – первой четверти XX века. Диссертации по гуманитарным наукам. – Барнаул, 2007. – 175 с.

References

- 1 Asfendiyarov, S. (1998). The history of Kazakhstan. Almaty, Kazakhstan: Kazakh University, 304 p.
- 2 Batyrkhanov, G. (1997). Missionary policy of Russia in Kazakhstan., 25 p. Almaty, Kazakhstan
- 3 Beckmahanov, E. (1957). Accession of Kazakhstan to Russia. Moscow, Russia: Nauka, 381 p.
- 4 Belavin, K. (1891). Orenburg Neplyuev Cadet Corps. Orenburg, Russia, 126 p.
- 5 Griбанова, E., Смагулова, S. (2004). Alash Movement. Almaty, Kazakhstan: Alash, 552 p.
- 6 History of Kazakhstan. (2002). Almaty, Kazakhstan: Atamyra. 766 б.
- 7 Kabul'dinov, Z. (2002). Kazakhs of the internal province of Russia in the second half of the XVIII-early XX centuries (historical and demographic aspect). Pavlodar, Kazakhstan: Eco, 295 p

8 Kireev, F., Basin, V., Shoinbaev, T., Zhunisbaev, K., Musaeva, V. (1964). Kazakh-Russian relations in the XVIII-XIX centuries. Almaty, Kazakhstan: Nauka, 575 p.

9 Krasnobaeva, N. (2007). The population of Kazakhstan at the end of the XIX-first quarter of the XX century (Doctoral dissertation, East Kazakhstan State Technical University, Ust-Kamenogorsk).

10 Mirsaitova, S. (2000). Public education in the Southern Urals in the first half of the XIX century. Ekaterinburg, Russia: Uralnauka, 195 p.

11 Mustafina, R. (1992). Representations, cults, rituals among the Kazakhs (in the context of domestic Islam in Southern Kazakhstan in the end of XIX-XX). Almaty, Kazakhstan: Kazakh University, 322 p.

12 Toleubaev, A. (1991). Relics of pre-Islamic beliefs in the family rites of Kazakhs (XIX-early XX). Almaty, Kazakhstan: Gylym, 214 p.